فىنلاندىيە مۇستەقىللىقىدىن ئۇيغۇرلارغا نەزەر

دوكتور ئەركىن سىدىق
2025-يىلى 10-ئاينىڭ 6-كۈنى

بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئالدىدا هازىر ئۆزىمىزنى خىتاينىڭ «تۆپ يىلتىزىدىن يوقىتىۋېتىش» يولىدىن قۇتۇلدۇرۇش ۋەزىپىسى ۋە مەسئۇلىيىتى بار. مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا بىز ئۆزىمىزگە پايدىلىق بارلىق يوللار ۋە تارىخىي تەجرىبە-ساۋاقلارنى قېزىپ چىقىپ، ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانمىساق بولمايدۇ.

فىنلاندىيەنىڭ مۇستەقىللىققا ئېرىشىش جەريانى بىزنى بىر قىسىم قىممەتلىك ئىدىيەلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ. 1809-يىلى شىۋېتسىيە خەلقى فىنلاندىيە ئۇرۇشىدا رۇسىيەگە ئۇتتۇرۇپ قويۇپ، شىۋېتسىيە «خامىنا كېلىشىمى» (Treaty of Hamina) گە ئىمزا قويۇشقا مەجبۇر بولۇپ، شۇنىڭ بىلەن فىنلاندىيە زېمىنىنى رۇسىيە ئىمپېرىيەسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ فىنلاندىيە رۇسىيەنىڭ بىر ئاپتونومىيەلىك رايونى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. يەنى، فىنلاندىيە ئۆزىنىڭ ئايرىم هۆكۈمىتى، قانۇنلىرى ۋە مەمۇرىي سىستېمىسى بار بولۇشتىن ئىبارەت بىر قاتار ئاپتونومىيەلىك هوقۇقى ۋە ئەركىنلىكىنى ئۆز قولىدا تۇتتى. ئەمما، ئۇلار يەنىلا رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، تاشقى ئىشلار ۋە هەربىي جەهەتتە ئۆزىنىڭ هېچنېمىسى يوق هالەتتە ياشىدى.

فىنلاندىيە 1900-يىللىرىغا كەلگەندە رۇسىيە ئىمپېرىيەسى زېمىنىنىڭ بىر چېگرا رايونى بولۇش سالاهىيىتىدىن قۇتۇلۇپ، بىر زامانىۋى ۋە ئىلغار رايونغا ئايلاندى، هەمدە 1917-يىلى 6-دېكابىردا رۇسىيە ئىمپېرىيەسىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولدى.

فىنلاندىيە خەلقىنىڭ رۇسلار قولىدىن قۇتۇلۇشتىكى بىر قىسىم تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى رۇسىيەلىك يوپ، ژۇرنالىست ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتچى گرىگورىي پېترووۋ (Grigory Petrov, 1866 - 1925) ئۆزىنىڭ 1909-يىلى رۇس تىلىدا نەشر قىلغان «ئاق لەيلىلەر دۆلىتى» (The Country of White Lilies) دېگەن كىتابىدا بايان قىلغان. ئۇ يەكۈنلىگەن ئاساسلىق تەجرىبە-ساۋاقلار فىنلاندىيەنىڭ مىللىي ئويغىنىشى، ئۇنىۋېرسال مائارىپ، جەمئىيەتنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچى ۋە ئىقتىسادتا ئۆز-ئۆزىنى قامداش كۈچى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېترووۋ ئەپەندى كىتابىدا فىنلاندىيەنىڭ قانداق قىلىپ كوللېكتىپ تىرىشچانلىقى، مەدەنىيەت ئىپتىخارى ۋە مىللىي قىممەت-قارىشى ئارقىلىق تۆۋەن كۆرۈلىدىغان مىللەت سۈپىتىدە چەتكە قېقىلىش هالىتى ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، بىر پولاتتەك ئۇيۇشقان جەمئىيەتنى بەرپا قىلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بۇ كىتاب فىنلاندىيەنى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ ئۈلگىسى قىلىپ كۆرسىتىپ، ئاساسىي قاتلام تەرەققىياتىنىڭ رولى ۋە مىللىي كىملىكنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ مۇهىملىقىنى تەكىتلەيدۇ.

بۇ كىتاب باشقا كۆپلىگەن تىللارغا تەرجىمە قىلىنىغان بولۇپ، 1928-يىلى ئۇنىڭ تۈركچىسىمۇ نەشر

قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىدىيەلەر دۇنيادىكى باشقا كۆپلىگەن ھەرىكەتلەرنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە تۈركىيە مىللىي ھەرىكىتىمۇ بار.

تۈركىيەلىك تەتقىقاتچى باۋبەك بىلەن كورخونەن (N. Yasemin Bavbek, Juho Topias Korhonen) 2024-يىلى «جەمئىيەت ۋە تارىخ ھەققىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار» (Comparative Studies in Society and History) دېگەن ژۇرنالدا بىر پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ، مۇنداق كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى:

تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى (1920-1930) دە تۈركىيە مىللەتچىلىرى پېترووۋ ئەپەندىنىڭ «ئاق لەيلىلەر دۆلىتى» دېگەن كىتابىدىن زور ئىلھام ئالدى. ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىدىن كېيىنكى بىر زامانىۋى دۆلەتنى بەرپا قىلماقچى بولغان تۈرك زىيالىيلىرى كىتابنىڭ ئاساسلىق ئىدىيەلىرىنى ئۆزلىرىگە تەتبىقلاپ، كامالىزمچىلارنىڭ زامانىۋىلىشىش ۋە مىللىي كىملىك ئىدىيەلىرىنى ئىلگىرى سۈردى. پېترووۋنىڭ كىتابى غەربلىكلەرگە تەۋە بولمىغان تەرەققىيات ئەندىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، تۈركىيەنىڭ سېكۇلار (secular) مىللەتچىلىك نىشانىغا ماس كېلىدىغان كوللېكتىۋىزم ۋە مىللىي ئىنتىزامنى تەكىتلىدى. ئۇ كىتاب تۈركىيەدىكى مائارىپ ئىسلاھاتى ۋە يېڭى ئاممىۋى پىكىرلەرنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىگە تەسىر كۆرسىتىپ، تۈركىيەنىڭ ئىمپېرىيە چەمبىرىكىدىن ھالقىغان بىر يېڭى دۆلەت قۇرۇش تىرىشچانلىقىنى كۈچەيتتى.

خىتاي كومپارتىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ دىكتاتورلۇق كونتروللۇقى، يۇقىرى تېخنىكىلىق نازارەتچىلىكى ۋە دۇنياۋى تەسىرى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى فىنلاندىيەنىڭكىدىن كۆرۈنەرلىك پەرقلىنىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قاتلام ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشى قەتئىي مۇمكىن ئەمەس بولغاچقا، ئۇيغۇرلار كۆچىنى پۈتۈنلەي دىياسپورادىكى ھەرىكەتلەر ۋە خەلقئارالىق لوببىيچىلىققا مەركەزلەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، پېترووۋنىڭ بايانلىرىدىكى فىنلاندىيە بىر خىرىستىيان دۆلىتى بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىنىي كىملىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇسۇلمانلىق دىنىي كىملىكىدىن پۈتۈنلەي پەرقلىق. شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كۆرۈشىنى مەدەنىيەت ۋە دىنىي قىممەت قارىشىغا يېقىندىن ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. گەرچە مۇشۇنداق قىيىن ئۆتكەللەر مەۋجۇت بولسىمۇ، فىنلاندىيەنىڭ ئاساسىي قاتلام ھەرىكىتىگە تايىنىپ دۆلەت قۇرۇش ئەندىزىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز كىملىكىنى كۈچەيتىپ، ئۆز مەدەنىيىتىنى ساقلاپ، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەيدىغان ياكى مۇستەقىل ياشىيالايدىغان بىر كېلەچەكنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشىنى بىر خىل ئۈمىدلىك ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەشۇنداق پىرىنسىپلارنى ئاساس قىلىپ، ئۇيغۇر پائالىيەتچىلەر ئۆز سىياسىي دەۋاسىنى قاتتىق باستۇرۇشقا باش ئەگمەي داۋاملاشتۇرالايدىغان، بىر پارلاق مەدەنىيەت ۋە يۈكسەك دەرىجىدە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن مىللىي كىملىك ئۈچۈن ئاساس يارىتالايدۇ.

پېترووۋنىڭ كىتابى بىلەن باۋبەك – كورخونەننىڭ ئىلمىي ماقالىسىنى دىياسپورادىكى ئۇيغۇر سىياسىي دەۋاسىغا تەتبىقلىغاندا، تۆۋەندىكىدەك يېتەكچى ئىدىيەلەرگە ئېرىشەلەيمىز. شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، بۇ يەردە بايان قىلىنىدىغان بىر قىسىم ئىشلارنى دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىغا ئوخشاش بىر قىسىم

تەشكىلاتلار ۋە كۆپلىگەن ئۇيغۇر پائالىيەتچىلىرى ئىزچىل قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ قايتا تىلغا ئېلىنىشى پەقەت يۇقىرىقى كىتاب ۋە ئىلمىي ماقالىنى ئۇيغۇرلارغا تەتبىقلاشتىن كېلىپ چىققان بىر ئەھۋالدىنلا ئىبارەت.

1. چېگرا رايوندا دۆلەت قۇرۇش

پېتروۋنىڭ «ئاق لەيلىلەر دۆلتى» دېگەن كىتابى فىنلاندىيەنىڭ مائارىپ، مەدەنىيەت بىرلىكى ۋە ئىقتىسادتا ئۆز-ئۆزىنى قامداش ئارقىلىق رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ چېگرا رايونىدىن بىر ئىتتىپاقلاشقان، زامانىۋى دۆلەتكە ئايلىنىشىنى تەسۋىرلەيدۇ. ماقالىدە تۈرك مىللەتچىلىرىنىڭ بۇ مودېلنى قانداق قىلىپ ئۆز مۇھىتىغا ماسلاشتۇرۇپ، مىللىي كىملىك ۋە تەرەققىيات ئېڭىنى يېتىلدۈرگەنلىكى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركىستاندىكى مەدەنىيەت باستۇرۇشلىرى ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىققا دۇچ كەلگەن ۋە چەتكە قېقىلغان مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، فىنلاندىيەدىن ئۈلگە ئېلىپ، ئاساسىي قاتلام ئارقىلىق دۆلەت قۇرۇش ياكى دۆلىتىنى ئازاد قىلىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشى كېرەك. مائارىپ ، تىل، ئەنئەنە ۋە مەدەنىيەتنى قوغداشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، دىياسپورادا ياشاۋاتقان ۋە باستۇرۇلۇۋاتقان شارائىت ئاستىدىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كوللېكتىپ مىللىي كىملىكىنى كۈچەيتىپ، شۇ ئارقىلىق كەلگۈسىدە ئۆز ۋەتىنىنى خىتاي كومپارتىيە مۇستەملىكچىلىرى قولىدىن ئازاد قىلىشقا ئاساس سېلىشى لازىم.

2. چېگرا ھالقىغان ئىلھام ۋە ماسلىشىش

ماقالىدە تۈرك زىيالىيلىرىنىڭ پېتروۋنىڭ ئىدىيەسىنى قانداق شەكىلدە تاللىغانلىقى، خىرىستىيان چۈشەنچىسىگە ئوخشاش ئۆزلىرىگە ماس كەلمەيدىغان ئېلېمېنتلارنى چىقىرىۋېتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ مىللەتچىلىك نىشانىغا ماس كېلىدىغان چەت ئەل چۈشەنچىلىرىنى قايتىدىن شەرھلىگەنلىكى كۆرسىتىلگەن. بۇ دۆلەت قۇرۇشتا ئوخشىمىغان مەدەنىيەتكە تەۋە قوۋملارنىڭ بىر-بىرىدىن ئۆگىنىشىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى نامايان قىلىدۇ.

ئۇيغۇر پائالىيەتچىلىرى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنىڭ دۇنياۋى چۈشەنچىلىرىنى قوبۇل قىلىشى ۋە ئۇلارنى ئۆزلىرىگە ماسلاشتۇرۇشى لازىم. ئۇيغۇرلار ئۆز داۋاسىنى كىشىلىك ھوقۇق ۋە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشتەك ئۇنىۋېرسال قىممەت قارىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتىنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىقىنى توختىتىش ھەققىدە خەلقئارا جامائەتكە مۇراجىئەت قىلىشى كېرەك.

3. مائارىپتىن ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش كۈچى سۈپىتىدە پايدىلىنىش

پېتروۋ ئۆز كىتابىدا مائارىپنى فىنلاندىيە تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى، دەپ تەكىتلىگەن بولۇپ، بۇ ئىدىيەنى

تۈرك ئىسلاھاتچىلار بىر ئىنتىزاملىق ۋە زامانىۋى دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن قوبۇل قىلغان. ماقالىدە ئاشۇ ئىدىيەنىڭ تۈركىيە مائارىپ ئىسلاھاتىنىڭ ۋۇجۇتقا چىقىرىلىشىدىكى رولى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

ختاي كومپارتىيە مۇستەملىكچىلىرى ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە چەكلىمە قويىدى. شۇنداق بولسىمۇ، يەر ئاستى مەكتەپلەر، دىياسپورا مائارىپ پروگراممىلىرى ۋە ئىنتېرنېت كۇرسلىرىغا ئوخشاش تەدبىرلەرگە تايانغان مائارىپ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىملىكى بىلەن تارىخىنى ساقلاپ قالالىشى مۇمكىن. ئۇيغۇر ياش ئەۋلادلىرىغا ئۆز مىراسلىرى ۋە ئۆز ھوقۇقلىرى ھەققىدە بىلىم بېرىش ئارقىلىق ئۇلاردا ختاينىڭ مىللىي يوقىتىش سىياسىتىگە قارشى تۇرىدىغان روھنى يېتىلدۈرۈپ، ئۇلارنى كەلگۈسىدىكى مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ لىدېرلىرى بولۇشقا تەييارلىغىلى بولىدۇ.

4. ئۇنىۋېرسال پرىنسىپلار ئارقىلىق خەلقئارا جامائەتنى ھەرىكەتلەندۈرۈش

ماقالىدە ئاق لەيلىلەر دۆلىتى تۈرك سەرخىللىرىغا نېمە ئۈچۈن شۇنچە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇنىڭ سەۋەبى فىنلاندىيەنىڭ تۇتقان يولى تەرەققىياتنىڭ ئۇنىۋېرسال مودېلىنى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇ يولنىڭ تەسىرى ئاللىقاچان فىنلاندىيە دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، مۇشۇ نۇقتا تۈركىيەنىڭ دۇنيا زىيالىيلار چەمبىرەكلىرى ئىچىدە نوپۇزغا ئېرىشىشىگە زور ياردەم قىلغان.

ئۇيغۇر پائالىيەتچىلەر پېتروۋنىڭ بىر كىچىك مىللەتنىڭ قانداق قىلىپ مۇستەقىللىققا ئېرىشەلەيدىغانلىقى ھەققىدىكى نەزەرىيەسىدىن پايدىلىنىپ، دۇنيا جامائىتى ئاسان قوبۇل قىلالايدىغان چۈشەنچىلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرەلەيدۇ. ئۇيغۇر دەۋاسىنى ئەركىنلىك، مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدىكى ئۇنىۋېرسال پرىنسىپلارغا ماس كېلىدىغان كۈرەش ئىكەنلىكى شەكلىدە تەسۋىرلەپ، ئۇيغۇرلار چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرى، ھۆكۈمەتسىز تەشكىلاتلار ۋە ھەر خىل دىياسپورالارنىڭ ياردىمىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، خەلقئارا جامائەتكە بىلدۈرۈش ۋە خەلقئارا جامائەتنىڭ جازالىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئارقىلىق ختايىغا بېسىم ئىشلىتەلەيدۇ.

5. تەرەققىيات ھەققىدىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك تەسەۋۋۇر (Vision)

ماقالىدە پېتروۋنىڭ ئىنتىزامچان، كوللېكتىۋىزملىق تەرەققىيات تەسەۋۋۇرىنىڭ نەچچە ئون يىل جەريانىدا تۈركىيە سىياسىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تەكىتلەنگەن. بۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇسۇل تۈركىيەنىڭ ئوسمانلى ئىمپېرىيەسى ئۆرۈلگەندىن كېيىنكى مىللىي كىملىك بەرپا قىلىش ئىشلىرىغا زور دەرىجىدە ياردەم قىلدى.

ئۇيغۇرلار دىققىتىنى ئۇزۇنغىچە داۋاملاشتۇرالايدىغان تەرەققىيات، ئىقتىسادتا ئۆز-ئۆزىگە تايىنىش كۈچى ۋە مەدەنىيەتتىكى گۈللىنىشكە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە بىر مۇستەقىل دۆلەت بەرپا قىلىش ياكى بۇرۇنقى ۋەتىنىنى ختاي باسقۇنچىلىرىنىڭ قولىدىن ئازاد قىلىش ھەققىدىكى بىر ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلان

ياكى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئەقىلنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرەلەيدۇ. ھازىرقىدەك زۇلۇم ئاستىدىمۇ كەلگۈسىدىكى دېموكراتىك ئىنستىتۇتلار، ئىقتىسادىي مودېللار ۋە دۆلەت ھاكىمىيتى ئۈستىدە پىلان تۈزۈش دىياسپورادىكى ئۇيغۇر ھەرىكەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرەلەيدۇ ۋە ئۇلاردا ئۈمىد پەيدا قىلالايدۇ. خۇددى فىنلاندىيەدە ئىسپاتلانغىنىدەك، بۇنداق تىرىشچانلىقلار ئارقىلىق ئېرىشكىلى بولىدىغان تەرەققىيات ياكى ئىلگىرىلەشنىڭ دەرىجىسى تەدرىجىي ئۆسۈپ ماڭىدۇ.

ئاخىرقى سۆز

ھازىر ئۇيغۇر مىللىتى خىتاي كومپارتىيە مۇستەملىكىچىلىرى قولىدا ئېزىلىۋاتىدۇ ۋە جان تالىشىۋاتىدۇ. ئۇيغۇر ۋەتىنى خىتاي كومپارتىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قولىدا ۋەيران بولۇۋاتىدۇ. شۇڭلاشقا دىياسپورادىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئۇيغۇرنى ئازادلىققا ئېرىشتۈرۈش يوللىرى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرى توختاپ قالمىسۇن.